

O'QUVCHILARNI MILLIY CHOLG'U ASBOBLARI TARIXI BILAN TANISHTIRISHNING O'ZIGA XOS YO'LLARI.

Abduxamidova Muxayyo,
JDPI, Musiqa madaniyati
fakulteti 4- kurs talabasi.
Ilmiy raxbar - **To'g'ulov O'tkir**

Annotatsiya: Ushbu maqola o'quvchilarni milliy cholg'u asboblari tarixi bilan tanishtirishning o'ziga xos tarixiy ahamiyati, yasalishi, ijro yo'llari, mohir ijrochilar tasvirlanganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: cholg'u sozlari, tanbur, rubob, dutor, g'ijjak, ud, chang, nay, doira, xonanda, ijrochi, musiqa sanati.

Milliy cholg'uchilik san'atimiz ko'p asrlardan buyon xonandalik san'ati bilan yonma-yon kamarbasta rivojlanib keldiki, xatto ko'pincha ularni bir-birisiz tasavvur etib ham bo'lmaydi. Halkimizning jaxon musiqa san'ti muxlislariga ko'z-ko'z qilishga arzigulik boy musiqa merosi bo'lib, ular ustoz xofizlar va mohir sozandalar tomonidan ming yillardan buyon kuylab kelinayotgan mumtoz qo'shiqlar maqomlar, cholg'u kuylari, rang barang cholg'u sozlarimiz o'zining noyobligi, murakkab tuzilishi, cholg'ularimizning dilga yaqinligi jarayonini belgilovchi omil xam ana shu xonandalik va sozandalik san'atidir.

O'zbek milliy cholg'u sozlari haqida - Ryui Gansales de Klavixo o'zining «Buyuk Temur xayoti va faoliyati» (Temur saroyiga sayoxat kundaliklari) asarida ko'yidagilarni yozgan . . . . Imperator o'tirgan xiyobon yonida juda ko'p sozanda, xofizlar, raqqoslar va raqqosalar o'tirmoqda, musiqa sadolari ko'kni ko'tarmokda edi. . . . shu ko'ni turli tuman tomoshalar ko'rsatildi, xar bir san'atkor qiziq uyinlar ko'rsatib, xalqni xursand qildi. . . . podsho ixtiyoridagi fillarni qizil, zangori va turli rangda bo'yab, ularning teppasida katta kajova o'rnatilib, raqqos va raqqosalar uyin ko'rsatar edilar. Ularning uyini tomoshabin qiyqiriqlariga sabab bo'lar, o'zining serzavqligi bilan kishini xayajonga solar edi».

Milliy cholg‘u sozlarimizning Saroy tantanalarida va xalk ommaviy sayllarida maxorat bilan ijro etilganligi to‘g‘risida juda ko‘p manbalarda ma‘lumotlar uchraydi. Demak cholg‘u sozlarimiz tarixi qo‘shiqchilik san‘atimiz tarixi kabi qadimiydir.

O‘zbek milliy musiqa madaniyatimizning boy xazinasini va unda to‘plangan musiqiy merosimiz cholg‘u sozlarimiz sabablidir. Zero, bu cholg‘ular ko‘p ming yillar davomida xalqimizga ma‘naviy ozuqa berib, ularning badiiy estetik didlarini shakllanishida muhim omil bo‘lib keldi.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, qadimdan mashhur xofizlar mohir sozandalardan yetishib chiqqan. Milliy mumtoz qo‘shiqchiligimizda durdona asarlar xisoblangan maqomlar va boshqa vazmin yo‘lda kuylanuvchi asarlar ritm jihatidan juda xam murakkab asarlar hisoblanadi. Bularning orasida Girya, chapandoz (chapandozi qalandar, charandozi gulyor, chapandozi suvora va x.k) nasrullovi, mug‘ilcha, talqincha va uforilar murakkab bo‘lib, xonanda o‘z ovozigacha tanbur, dutor, rud, rubob, ud, doira kabi cholg‘ularni chalgan holda jo‘r bo‘lgan. Ular qaysi cholg‘uni chalmasin doira sozini, uning musiqiy usullarini o‘zi ijro eta olmasa yoki xis eta olmasa bunday murakkab musiqa asarlarini ijro eta olmaganlar. Quyida biz milliy cholg‘u sozlarimizdan ba‘zilariga qisqacha ta‘rif berib o‘tamiz.

Dutor cholg‘usi tasviri

Dutor – bu so‘z forsha bo‘lib, «ikki tor» degan ma‘noni anglatadi. Yog‘ochdan yasali kosa qismi yupqa payraxalarning yelimlab birlashtirilishi orqali yasaladi (ba‘zida o‘yma xolda xam uchraydi). Dastasi ingichka bo‘lib bog‘lama pardalar o‘rnatiladi. Torlari ipak iplar, yoki mol, kuy, echki kabi hayvonlar ingichka ichagidan yasaladi. Dutor to‘g‘risida ma‘lumotlar qadim manba‘larda uchramaydi,

u to'g'rida asosan Temuriylar davri xaqidagi manbalarda ma'lumotlar bor. Xozirgi davrda dutor milliy cholg'ularimiz orasida eng peshkadamlaridan biri bo'lib, rekonstruksiya qilinishi natijasida bir oz o'zgarishlarga (bog'lama pardalar o'rniga yog'och pardalar, ipak yoki chak paradalar urniga plastmassa iplar, o'rik yog'ochidan qoplama o'rniga faner qoplama) uchradi va endilikda dutor oilasidan «Dutor prima», «Dutor sekunda», «Dutor al't», «Dutor bas», «Dutor kantrabas» lar ham joy oldi. Bular esa milliy cholg'u sozlarimizdan orkestr tuzish imkoniyatini yaratdi. Dutor ovozi mayus va mungli bo'lib inson ovozi bilan nihoyatda yaxshi uyg'unlashadi. Ansambl ijrochilarida tovushlarni yumshatuvchi bo'lib, barcha cholg'u ansambllari tarkibiga kiritildi. Keyingi davrda uning mohir ijrochilaridan Abdusoat Vaxobov, Yusup Aliev, Davlatoxun Qodirov, Orif Qosimov, Gulom Quchkorov va boshqalar xalq orasida tanilgan.

Tanbur – bu tan, dil, ya'ni dilni qitiqlovchi degan ma'noni anglatadi. Bu cholg'u sozi to'g'risidagi ma'lumotlar arab istilosidan oldingi davr, ya'ni Sasoniylar (II-VII asrlar) davriga oid manbalarda xam uchraydi. Tanburning kosa qismi tut yog'ochi dasta qismi va qoplamasi o'rik yoki boshqa qattiq yog'ochdan yasaladi. Tanburning dastasiga yo'g'on bog'lama pardalar o'rnatiladi va torlari bo'sh sozlanadi. Buning boisi shuki, barmoqlar pardalar oralig'iga torni bosgan holda kirib boradi va bu ijrochilikda o'ziga xos nolalar va boshqa bezaklar berish imkonini beradi. Torlari misdan bo'lib egiluvchan, uning tarang tortilmasligidan egiluvchanligi oshadi. Ijrochining o'ng qo'l barmog'iga “noxun” (Metal moslama) taqiladi va asosan shu barmoq bilan chertib chalinadi. Tanburda asosan uchta (bazida to'rtta tor bo'lib kuy aksariyat paski torda chalinadi, qolgan torlar esa vaqti-vaqti bilan paski birinchi torga jo'r bo'ladi. Tanbur ijrochiligi alohida ist'edod talab qiladi. Yuragi ezgulikka moyil kishilargina uning nolalarini maromiga yetkaza olishi mumkin. Bu cholg'u asosan xofizlar ovozigacha jo'r bo'lishidan tashqari, xalq cholg'ulari ansambli va orkestr tarkibiga kiritiladi. Uning mashxur ijrochilari Yusufxon Xakimov, Riqsi Rajabov, Turg'un Alimatov va boshqalarning nomi xalq orasida ma'lum.

Qashqar rubobi tasviri

Qashqar rubobi- Bu cholg‘u to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ham eramizning boshi II – IV asrlarga oid tarixiy manbalarda uchraydi. Ayniqsa uyg‘onish davriga (IX-XII asrlar) oid manbalarda u to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar mavjud IX-X asrga doir ma‘lumotlar orasida Buxorolik Abubakr Rubobiy to‘g‘risidagi ma‘lumotlar bo‘lib, uning Xorazm xonligi saroyida xizmat qilganligi, rubob cholg‘usining mohir ijrochisi bo‘lganligi va o‘sha davrning sharaflari unvoni bo‘lgan “Mutribi movraunnahr” egasi bo‘lganligi, Buxoroda musiqa maktabi ochganligi va unda o‘qitish uchun qo‘llanmalar yozganligi aytilgan. Bu cholg‘u yog‘ochdan yasalgan va qadimda dastasiga bog‘lama pardalar o‘rnatilgan. Kosa qismiga teri qoplama qoplangan bo‘lib, ipak torlar qo‘yilgan xamda xuddi dutor kabi qo‘l barmoqlari bilan tirnab chalingan. Uning dutordan farqi kosa qoplamasi, torlarining soni va dastasining dutorga qaraganda qisqaroqligida bo‘lgan.

Cholg‘u sozlarini rekonstruksiya qilish natijasida uning ipak torlari o‘rniga po‘lat simlar, bog‘lama pardalar o‘rniga mis yoki jez pardalar qo‘yilib, pardalardagi nimchorak va chorak to‘nliklar olib tashlandi va bir xil xramatik yarim tonlik pardalar o‘rnatildi. Endilikda u qo‘l bilan tirnab emas mediator bilan chalinadi. Rekonstruksiya natijasida uning Rubob prima, Rubob soprano, Qashqar rubobi, Afg‘on rubobi, kabi yangi xillari yaratildi. Bu cholg‘u sozlari o‘zbek milliy cholg‘u sozlari orkestri ijrochiligida keng qo‘llanilmoqda. Qashqar rubobi va Afg‘on rubobi cholg‘u ansamblarimizda qo‘llanilayapti. Keyingi yillarda Muhammadjon Mirzaev, Qobuljon Usmonov, Shavkat Mirzaev kabi moxir rubobchilar xalqimiz orsida nom taratgan.

G'ijjak tasviri

G'ijjak – Bu soz asli “Qo‘buz” sozidan andaza olib yasalgan bo‘lib, kelib chiqish tarixi Qo‘qondir. U to‘g‘ridagi ma‘lumotlar uyg‘onish davri (IX- XII asrlar) ga oid manbalarda ham uchraydi. G‘ijjak cholg‘usining saroy kasbiy musiqasida o‘z munosib o‘rni mavjud bo‘lganligi to‘g‘risida tarixiy manbalarda aytib o‘tilgan. G‘ijjak - yog‘ochdan yasalgan bo‘lib kosa qismiga teri qoplama qoplanadi. Duskasi qisqa, parda o‘rnatilmagan. Uning ijrochilari tovushlar balandligini barmoq qo‘yish joylari va barmoqlar qalinligiga qarab aniqlashadi. Unda to‘rt tor bo‘lib, to‘rt xil balandlikda sozlanganligi sababli ijro etiladigan asarlar uchun asarlar dastaning qisqaligi noqulaylik tug‘dirmaydi. G‘ijjak - yog‘ochga ot yoli o‘rnatilib yasalgan kamoncha bilan chalinadi. Kamoncha ijrodan oldin albatta yelimlanadi. Kamonchaga surtilgan yelim g‘ijjak torlarini tebratadi, aks holda kamoncha torda sirg‘alib uni tebrata olmaydi. Shuni aytish kerakki, bu cholg‘u sozida pardalar bo‘lmaganligi, kerakli tonni barmoqlar qidirib topishi sababli uning ijrochisi yuksak musiqa eshitish qobiliyatiga (Muzikalniy sulux) ega bo‘lishi lozim, bu siz musiqa tovushlari balandligini to‘g‘ri belgilab bo‘lmaydi. Ansambli va orkestr ijrochiligida g‘ijjak tovushlarni bir-biriga bog‘lovchi vazifasini bajaradi. Uning kamonchalari turli uzunlikda bo‘ladi, yani 2 xissali, 3 xissali, 4 xissali. Kamonchalar uzunligi va dastadagi pardalarning bo‘lmasligi milliy musiqamizdagi bezaklar uchun juda qulaydir. Keyingi davrdagi

uning moxir ijrochilari To‘xtasin Jalilov, Inomjon Ikromov, G‘anijon Toshmatov, Abduxoshim Ismoilov, O‘lmas Rasulov va boshqalardir.

Nay tasviri

Nay - milliy cholg‘u sozlarimiz ichida eng qadimiy sozlardan biri. Bu cholg‘u yer yuzidagi barcha halklar musiqasida turli nom bilan qo‘llaniladi. Yurtimizda olib borilayotgan arxiologik qidiruv ishlari natijasida Samarqand viloyati Urgut tuman Mo‘minobod qishlog‘idan, ayol kabridan turli taqinchoq bezaklar bilan birga suyakdan yasalgan, jimjimador naqshlar bilan bezalgan nay sozi topilgan. Ekspert tekshiruvlar natijasida uning yasalishi tarixi bundan besh ming yil oldin ekanligi aniqlangan. Nay tug‘risidagi ma‘lumotlar yurtimizning antik davri (eramizdan avvalgi IV-I sarlar)ga oid tarixiy manbalarda ham uchraydi. Nay sozining qadimiyligi to‘g‘risida xatto rivoyatlar ham mavjud.

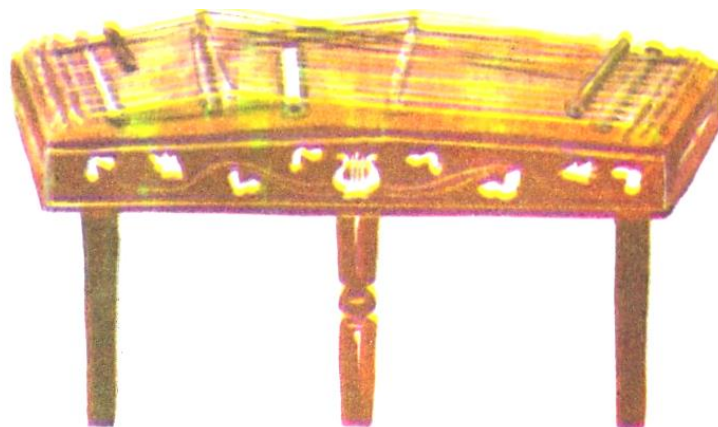
Temuriylar davri tarixchi olim Sharofiddin Ali Yazdiy o‘zining “Zafarnoma” asarida yozishicha, Samarqandning mohir sozandalaridan biri naychi Sulton Axmad devona bo‘lib, mazkur nay sozida kuy chalgan vaqtda “murdaga jon kirib ketar edi” deb tariflaydi. U ruxiy dardga chalingan bo‘lib, yilda bir – ikki kasallanar va tezda o‘ziga kelar ekan. U Xoja Axror Valiyga juda o‘rganib qolgan bo‘lib, Xoja Axror Valiy ham uni benihoya izzat qilar edi. Xoja Axror Valiy Vafotidan so‘ng u butkul devona bo‘lib qolgan ekan. Nay – bombuk tanasidan yasaladigan cholg‘u bo‘lib, ichi g‘ovak bo‘ladi va puflab chalinadi. Puflanadigan qismi, ya’ni puflanadigan teshigi yonidan g‘ovak yog‘och probka bilan berkitiladi. Yog‘och probkani siljitish orqali nay sozlanadi. Nay cholg‘uvchi sozandalar ko‘krak qismiga ko‘prok xavo to‘plab, so‘ngra tejab sarflaydilar. Bu esa cholg‘u ijrochiligida muhimdir. Nayning olti teshigi barmoqlar bilan berkitilishi va yarim berkitilishi orqali butun va yarim tonliklar xosil qilinadi. Unda milliy musiqiy bezaklar berish imkoniyati katta bo‘lib, g‘ijjak kabi ansanbl ijrochiligida musiqiy xissalarni bir-biriga bog‘lash xususiyati bor. Uning ovozi baland bulib, ansanbl

ijrosini to'ldiradi va cholg'uchining yo'l ko'ygan xatosi darhol ko'zga tashlanadi. Milliy musiqa madaniyatimizda uning ko'shnay, bulamon, sibizg'a, surnay, karnay kabi oiladoshlari keng qo'llaniladi. Keyingi davrdagi uning mohir ijrochilari Abduqodir Ismoilov, Ayub Qodirov, Saidjon Kalonov, Dadaali Soatqulov, Mirza Toirov, Xalimjon Juraev va boshqalar nom qozongan.

Doira – Cholg'u sozlarining ichida eng qadimiysi urib chalinadigan cholg'ular xisoblanadi. U insoniyatning ibtidosiga, ya'ni inson olovni kashf etgan davrlarga borib qadaladi. Urib chalinuvchi cholg'ular oilasiga doiradan tashqari doul, baraban (xar xil barabanlar) nog'ora, tabl, tablok, daf likopcha, zang, safoil, turli xil ko'rinishdagi shiqildoqlar, qayroq kiradi. Doira uzum daraxti tanasini egib yasalgan gardishga teri qoplash xamda gardishga shiqildoqlar o'rnatilishi orqali yasaladi. Musiqa ijrochiligida doira ritmni ushlab va metr va ulchovlarni xisoblash vazifasini bajaradi. Ansambl ijrochiligida bu cholg'u musiqiy asar ijrosini boshlash, tezlikni maromda ushlab turish va asarni tugallash vazifasini xam bajaradi. Shuning uchun uni ansambl yetakchisi deb aytadilar. Uning beshta notasi bo'lib; ular katta bum, katta bak, kichik bum, kichik bak va noxun deb ataladi. O'zbek milliy musiqasi juda xam musiqiy doira usullariga boy bo'lib, ular saksondan oshiqdir. G'arb musiqachilari bizning milliy musiqamizdagi bunday bir biridan murakkab usullarning ko'pligiga ajablanadilar va shuning uchun milliy musiqalarimizni ijro etishga qiynaladilar. Cholg'uchi musiqiy usullarni dilida

sanab, takrorlab turmasa, ijro jarayonida usulni yo‘qotib qo‘yishi mumkin. Keyingi davrda bu soz orqali nom taratgan cholg‘uchilar Usta Olim Komilov, Tuychi Inog‘omov, Qaxramon Dadaev, Ta‘lat Sayfutdinov, Aka-uka Elmurod, Dilmurod, Xolmurod Islomovlar, Anvar Baraev va boshqalardir.

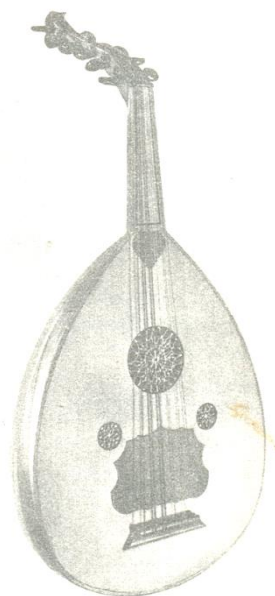
Chang

Chang tasviri

Chang – yog‘ochdan yasalgan cholg‘u bo‘lib, kelib chiqishi qadimiydir. Chang cholg‘usi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar antik davr tug‘risidagi manbalarda ham uchraydi. Bu cholg‘u tug‘risida arab ertaklari bo‘lmish “Ming bir kecha” asarida xam ma‘lumotlar bor. Bundan tashqari Abu Nasr Al-Farobiy va boshqalarning o‘rta asrlarda yozib qoldirgan ilmiy – musiqiy risolalarida shuningdek topilayotgan arxeologik topilmalarda xam uning ko‘xna cholg‘u sozi ekanligini isbotlovchi dalillar bor. Milliy cholg‘ularimiz restovratsiyasidan keyin (1934-1940-yillar) uning chang prima, chang pikkola, chang alt va chang bas kabi turlari yaratildi. Chang urib chalinadigan torli cholg‘u bo‘lib, bambukdan yasalgan tayoqchalar uchiga rezina kiygizilgan xolda chalinadi. Diapazoni to‘rt aktava bo‘lib, xar bir tovush uchun uchtadan tor o‘rnatilgan va jami 76 ta tori bo‘ladi. Uning uchta oyog‘i yerdan balandda tutib turadi. Oldingi oyog‘ida pedal urnatilgan bo‘lib, u tovush jaranglarini ushlab turuvchi moslamani ishlatish uchun qo‘yilgan. Xar bir ijrodan oldin torlarning sozini tekshirib ko‘rish talab qilinadi va buning

uchun maxsus kalitdan foydalaniladi. Chunki yog‘och ob-xavo sharoitiga ko‘ra o‘z xususiyatini o‘zgartiradi. Chang sozing mohir ijrochilari Faxriddin Sodikov, Matyusuf Xarratov, Fozil Xarratov, Pulatjon Raximov, Tilash Xujamberdiev, Axmad Odilov, Fazilat Shukurova, Rustam Ne‘matov va boshkalardir. Milliy cholg‘u sozlari ansanbli va orkestrida chang sozing munosib o‘rni bor. Bundan tashqari milliy konservatoriyamizda maxsus changchilar ansanbli faoliyat ko‘rsatadi.

Ud tasviri

Ud – bizga ma‘lum bo‘lgan tarixiy manbalarning guvohlik berishicha bu cholg‘u sozi. Milliy cholg‘ularimiz ichida eng qadimiylaridan biridir. U qadimdan saroykasbiy musiqasida o‘zining munosib o‘rniga ega bo‘lgan. U tug‘ridagi ma‘lumotlar o‘rta asrlarga oid tarixiy manbalarda, xususan Abu Nasr Al-Farobiyning “Musiqqa xaqidagi katta kitob” Kaykovusning “Qobusnoma” asarida Abu Ali Ibn Sinoning “Tib konunlari” asarida arab tarixchisi As-Saolibiyning “Yatimat at-daxr”, Firdavsiyning “Shoxnoma”si va boshqa ko‘plab tarixiy asarlarda ud sozi to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlar uchraydi. Shuni aytish kerakki, XVI-XIX asrlarga kelib yurtimiz mayda xonliklarga bo‘linib ketgach ushbu cholg‘u so‘ziga bo‘lgan e‘tibor susaygan va asta sekin yurtimiz musiqiy xayotidan chiqib ketgan edi. Mustaqilligimiz davrida Samarqand shahrida tashkil qilingan

Osiyo va Afrika mamalakatlarida musiqa festivallari (keyinchalik bu festival “Shark taronalari” nomi bilan har ikki yilda tashkil qilinmoqda) sharofati bilan ud va qonun cholgʻusi oʻz vataniga kaytarildi.

Jumladan qobusnomada ud sozi va uning ijrosi toʻgʻrisida shunday deyiladi:

Majlisda oʻtirgan vaqtingda majlis axliga qara, agar eshituvchi qizil yuzlik, mosh gurunch soqol bulsa (musiqa asbobi, yaʼni udning) ikkinchi torida chalgʻin, agar sariq yuzli boʻlsa bum torida chalgʻin, agar qora yuzli savdoyi oriq boʻlsa koʻproq musiqa sozinig uchinchi torida chalngan, agar badani oq va semiz pilchillagan nam boʻlsa, yoʻgʻon torida chalgʻin. Chunki odamning toʻrt tabiati uchun muxayyo kilganlar.

Ud yogʻochdan yasalgan cholgʻu boʻlib, kosa qismi juda katta, baʼzan oʻyma holda, aksariyat kovurgʻali hollarda, dastasi juda qisqa va pardalar qoʻyilmaydi. Bu esa ud sozida milliy musiqiy bezaklar berish uchun kulaylik tugʻdiradi. Ud sozing 11 ta tori boʻlib, juft-juft chalinadi, shunda 5 juft va 1 bum tori yakka ijro etiladi. Uni ijro etish uchun mediator (noxun) ishlatiladi. Keyingi davrada bu cholgʻu maxsus oʻqitilmoqda va xalq cholgʻu ansambllarida keng qoʻllanilmoqda. Ansanbl va orkestr ijrosida u yoʻgʻon (bas) tovushini beruvchi cholgʻular jumlasiga kiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat - yengilmas kuch. - T.: «Maʼnaviyat», 2008. - 176 b.
2. Yarseva S.Ye. Didakticheskoe modelirovanie samostoyatelnoy raboti studentov: Diss. kand.ped.nauk. - T.: TGPI im.Nizami, 1991.-S.221.
3. Yuzlikaev F.R. Teoreticheskie osnovn intensivatsii nachalnoy professionalnoy adaptatsii molodix uchiteley.-T.,1993.-S106.
4. Gʻoziev E. Oliy maktab psixologiyasi. - T.: «Oʻqituvchi», 1997.-104 b.
5. S. Begmatov., M. Matyoqubov. Oʻzbek ananaviy cholgʻulari. Oʻquv qoʻllanma. T. 2008. Yangi nashr. 72 bet.
6. T.Ye.Solomonova. Oʻzbek musiqasi tarixi. –T.: “Oʻqituvchi” nashriyoti. 1981-yil.

7. I.Rajabiy. Maqomlar masalasiga doir. –T.: “Badiiy adabiyot” nashriyoti. 1963-yil.
8. J.To‘lenov, Z.G‘afurov. Falsafa. –T.: “O‘qituvchi” nashriyoti 1997-yil.
9. B.S.Abdullaeva. Fanlararo aloqadorlik turlari haqida. Uzlüksiz ta’lim. –T.: 2005-yil. №1-son.